

Sultanova Aydin

Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI

O‘zbek tili kafedrası dotsenti, p.f.f.d (PhD).

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta’limiy korpus, uning ahamiyati, qoraqalpoq ta’limiy korpusini yaratishning nazariy asoslari haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, qoraqalpoq ta’limiy korpusining ta’lim samaradorligidagi ahamiyati haqida ma’lumot beriladi.

Kalit so‘zlar: korpus, til korpusi, matn korpusi, ta’limiy korpus, milliy korpus, elektron kutubxona, elektron o‘quv lug‘atlar.

Аннотация: В данной статье речь пойдет об учебном корпусе, его значении, теоретических основах создания Каракалпакского учебного корпуса. Также пойдет речь о значении каракалпакского учебного корпуса и эффективности обучения.

Ключевые слова: корпус, языковой корпус, текстовый корпус, образовательный корпус, Национальный корпус, электронная библиотека, электронные учебные словари.

Annotation: This article will focus on the educational building, its significance, and the theoretical foundations of the creation of the Karakalpak educational building. We will also talk about the importance of the Karakalpak educational building and the effectiveness of training.

Keywords: Corpus, language Corpus, text corpus, educational Corpus, National Corpus, electronic library, e-learning dictionaries.

“Korpus” atamasi Lotincha “corpus” so‘zidan olingan bo‘lib, “tana, vujud” degan ma’noni anglatadi. Hozirgi kunda bu tushuncha lingvistik tahlil uchun olingan ma’lum bir til, dialekt yoki tilning boshqa kichik matnlar to‘plamlarini ifodalaydi. Bu atama quyidagi ma’nolarni ham anglatadi: 1. Har qanday matnni o‘zida ifoda etishi mumkin; 2. Kompyuter matnining asosi bo‘lishi mumkin; 3. Til yoki xilma-xillikni ifodalash uchun namuna sifatida olingan kompyuter matnining cheklangan to‘plami bo‘lishi mumkin [McEnery va Vilson., 1996:218]. Korpus o‘zaro lingvistik munosabatga ega bo‘lgan turli xil tillarni qamrab oluvchi matnlarning katta namunalari o‘z ichiga qamrab olishi mumkin.

Dunyo tilshunosligida korpus sohasidagi maqsadli tadqiqotlar XX asrning 40-yillarida Blumfeld, Friz va Bondjerslar tomonidan boshlangan; N.Frensis va G.Kuchera ilk marta korpus tuzish prinsiplarini ishlab chiqqan. Rus tilshunosligida V.P.Zaxarov, A.B.Kutuzov, Ye.V.Nedoshivina, V.V.Rikov, V.A.Plungyanlar korpus, uning turlari, korpus tuzish va teglash tamoyillari borasida tadqiqot olib borishgan.

O‘zbek tilshunosligida kompyuter lingvistikasi, matnga leksikografik ishlov berish va lingvostatistik tahlil etish borasida muayyan tadqiqotlar amalga oshirilgan. Korpus yaratish bo‘yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borgan olimlar sifatida N.Abdurahmonova, Sh.Hamroyeva, G.Ergasheva, J.Jumaboyevalarni alohida e’tirof etish lozim. Professor N.Abdurahmonova: «Korpus matnlar jamlanmasi – bu mashina o‘qiy oladigan formatda matnlarni lingvistik analiz qilish, tabiiy tilni qayta ishlashga mo‘ljallangan bazadir. Korpus lingvistikasini kompyuter lingvistikasining asosiy yo‘nalishi sifatida e’tirof etish mumkin, chunki matnni qayta ishlovchi matnlar korpusga asoslanadi», - deb ta’rif beradi. [N.Abdurahmonova., 2022:141.] Darhaqiqat,

korpus lingvistikasi bugungi kunda zamonaviy ta'lim jarayoni uchun eng zarur manba bo'lib xizmat qiladi. Bugungi axborotlashgan davrda, zarur ma'lumotlarni tez va oson topishda, albatta, korpuslarning ahamiyati katta.

Korpus kompyuterda foydalanish uchun, tadqiqotlarda va amaliyotda qo'llash uchun, manba sifatida keltirilayotgan til vakili sifatida, inson tomonidan qayta ishlashga va cheksiz ma'lumotlarni shakllantirish va taqdim etish uchun qulay hisoblanadi [Dash., 2005:35]. Foydalanuvchi hech qanday lingvistik tushuntirishlarsiz izchil va uzluksiz ma'lumot olishini xohlaydi va korpus aynan mana shu ehtiyojni qondirishi zarur. Zamonaviy texnologiyalar bizga kompyuterda korpus yaratish va uni saqlash imkonini beradi, shunda biz istalgan vaqtda kerakli ma'lumotni oson topib olishimiz mumkin. Korpusni tashkil qilgan tarkibiy qismlar haqidagi tegishli hujjatlar matndan alohida saqlanishi lozim. Bunday yondashuv bizga korpusdan foydalanish jarayonida yengillik beradi.

O'qituvchi uchun korpus tengsiz xazina, undan har bir o'quv mashg'uloti uchun serqirra va mazmunli o'quv materialini tayyorlash mumkin bo'ladi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, korpusda xilma-xil matnlar jamlanib, undan o'qituvchi istalgan shaklda foydalana oladi. Korpus turli janr va uslubdagi matnlarni qamrab olganligi sababli har qanday talabni qondirish imkoniga ega [Abdurakhmonova, N. 2021,2022]. Korpus qamrovi juda keng, salmoqdorlik darajasi yuqori bo'lgan tizimlashtirilgan kutubxonadir. Foydalanishga qulay, vaqtni ancha tejaydi. Elektron qidiruv tizimi jihatidan boshqa dasturlardan farq qiladi. Korpus bo'yicha qidiruv foydalanuvchiga belgilangan so'zning turli kontekstdagi barcha shakldagi ko'rinishini topib beradi. Lug'atda qaysi o'rinda ekanligini, uning variantlarini aniq ko'rsatadi. Qidirilayotgan so'zning birikish imkoniyatiga ega bo'lgan so'zlar qatorini, denotativ hamda konnotativ ma'nolarini belgilay oladi. So'zdan foydalanish chastotasi yoki statistikasini adibning yozgan asarida tasvirlaydi.

Bugungi kunda ta'lim sohasiga nazar soladigan bo'lsak, "Zamonaviy o'qituvchi" o'z kasbining mohir ustasi, nutqi ravon, o'quvchilarni faniga qiziqitira oluvchi bo'lishi kerak. Buning uchun albatta elektron manbalar, elektron kutubxona, elektron lug'at, multimedia materiallari, audio va video manbalarga murojaat qiladi. Bularning barchasi "Ta'limiy korpus" tushunchasini beradi.

Nutq o'stirish, o'quvchilarda o'zbek tilida to'g'ri va ravon so'zlash, nutq madaniyatini shakllantirish uchun so'z va grammatik vositalar boyligini hosil qila borish lozim. Shunda nutq o'stirish tushunchasi keng qamrovda qabul qilinadi [Abdurakhmonova, N. 2021,2022]. Zero, o'zbek tili darslarida grammatik vositalarni o'rganishga nisbatan kommunikativ yondashuv joriy etilayotgan ekan, ta'lim jarayoni tinglovchiga qaratilmay tuziladigan gaplar, hikoyalar tarzidagi «nutq o'stirish»ningina emas, balki muayyan vaziyatlarda namoyon etiladigan muloqot madaniyatini ham, axborot olish madaniyatini ham o'z ichiga olishi kerak. Aks holda, Ye.N.Solyovova to'g'ri ta'kidlaganidek, hatto ona tilida so'zlari va uslubiy xususiyatlarini o'rniga qo'yib aytilgan gaplar shaklan nutq sanalishi mumkin, lekin ular mohiyatan tinglovchiga qaratilgan nutqni ifoda etmasligi ham mumkin [90;10-b.]. Ta'lim qoraqalpoq tilidagi maktablarning o'zbek tili darslarida o'quvchilarning mustaqil fikrlash ko'nikmalarini, ijodiy matn yaratish qobiliyatlarini rivojlantirish masalalari bir zum bo'lsa-da, o'qituvchining diqqat-e'tiboridan chetda qolmaydi. Bunda «topshiriq shartining o'quvchini izlash, qidirish, noma'lumni izlab topishga undashi bilan» xarakterlanishiga e'tibor beriladi [84;12-b.]. O'zbek tilini o'rgatishda qiyosiy metoddan foydalanish yaxshi samara beradi. Bunda, albatta, lug'atlarga yuzlanamiz. Biz «O'zbekcha – qoraqalpoqcha, qoraqalpoqcha – o'zbekcha lingvistik

terminlarning maktab lug‘ati» ni [A.Sultanova., 2019:96.]yaratdik. Bugungi kunda esa mana shu kabi lug‘atlarni elektron shaklda yaratish vaqti keldi. Elektron lug‘at imkoniyatlari kengaydi, ilmiy-nazariy asoslari yaratildi, amaliyotda qo‘llash mumkin bo‘lgan ilk namunalari qo‘llanila boshladi. Fandagi bu yangilanishlar axborot texnologiyalarini tilshunoslikka tatbiq etish bilan bog‘liq istiqbolli ilmiy yo‘nalishlar paydo bo‘lishiga yo‘l ochdi. Bu esa korpus, korpus lingvistikasi, uning shakllanishi, taraqqiyoti, bugungi holati va korpus tuzishning umumiy tamoyillarini o‘rganish zaruratini hamda loyihaning mavzusi dolzarbligini belgilaydi. Takomillashib borayotgan kompyuter lingvistikasi yo‘nalishida avtomatik tarjima sifatini yaxshilash, tilni lingvistik modellashtirish, har bir tilga oid so‘zlar lug‘atini yaratish hamda muayyan tilning ko‘p asrlik milliy-madaniy merosdan foydalanish imkonini oshirish maqsadida ularni elektronlashtirish jahon tilshunosligida dolzarb masalaga aylandi. Tilshunoslikda, xususan, kompyuter lingvistikasi sohasida korpus yaratish, mavjud korpuslar hajmini kengaytirish, matnni avtomatik qayta ishlaydigan dasturlarni ishlab chiqish kabilar yechimini kutayotgan muhim masalalardan biri bo‘lib turibdi. O‘zbek tilining ta‘limiy korpusini yaratish xorijiy tajribalardan kelib chiqib, bosqichma-bosqich ma‘lumotlar shakllantirilishiga qaratilgan va o‘zbek adabiy tilining bugungi so‘zligini qamrab olgan elektron darslik, ko‘p tilli so‘zlashgichlar va o‘zbek tilining boshqa tillarda ekvivalenti bo‘lmagan, tarjima qilinmaydigan leksik birliklari – milliy-madaniy so‘zlarning izohi berilgan glossariy, o‘zbekcha to‘g‘ri talaffuz ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan audio va video materiallar hamda mobil ilova qamrab olingan multimedia mahsulotlari majmuasini yaratish ko‘zda tutilgan. Bu esa respublikamizning iqtisodiy o‘sishi va ijtimoiy rivojlanishini ta‘minlaydigan ilmiy va texnologik zaxiralarni shakllantirishga xizmat qiladi. Ta‘limiy korpus - o‘zbek tilini davlat tili va ikkinchi til, shuningdek xorijiy til sifatida chuqurroq o‘rganish imkonini beradi.

O‘zbek tili bo‘yicha bir qator ta‘limiy korpuslar yaratilgan, lekin shu kungacha qoraqalpoq tilining ta‘limiy korpusi ishlab chiqilmagan. Bu esa biz filologlar zimmasiga katta vazifalar yuklaydi. Chunki qoraqalpoq tilining o‘ziga xos xususiyatlarini namoyon etish, bu tilda yaratilgan boy badiiy merosni yosh avlodga yetkazib berishning eng samarali usullaridan biri uning ta‘limiy korpusini yaratish hisoblanadi. Shuningdek, bu orqali o‘zbek va qoraqalpoq tili mutaxassislari uchun tarjima ishlarini oson bajarishlariga yordam beradi.

Milliy korpusda bosh maqsad jonli tilni ko‘rsatish bo‘lgani sababli unda turli uslub va janrdagi matnlar korpus birligi sifatida ishlatiladi. Ta‘limiy korpusdagi matnlar til ta‘limi, o‘quvchilarni ma‘naviy-axloqiy tarbiyalashga qaratilgan matnlardan iborat bo‘ladi [Abdurakhmonova, N. 2021,2022]. Ta‘limiy korpusga ko‘proq maqol, matal, naql, ertak, rivoyat janrlari kiritiladi. Asl maqsad – ona tilini o‘rgatish bilan birga, tarbiyaviy maqsad ham asosiy planda bo‘ladi. Ta‘limiy korpusni Milliy korpusdan farqlab turuvchi yana bir jihat shuki, undagi qidiruv tizimi, video-audio, multimedia materiallari ko‘proq til ta‘limi – tilni o‘rgatishga qaratiladi.

Xulosa o‘rnida, qoraqalpoq tili ta‘limiy korpusining muhimligi shundaki, o‘zbek va qoraqalpoq tili filolog mutaxassislari, shuningdek, tarjimonlik bilan shug‘ullanuvchi shaxslar bu tillarning boy imkoniyatlaridan, adabiy merosidan, lug‘at boyligidan tez va oson foydalanish imkoniga ega bo‘lishadi, shuningdek yoshlarning lug‘at boyligi ortib, yozma savodxonligi takomillashib boradi. Ta‘limiy korpusdan ilmiy xodimlar, oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlari o‘qituvchi va talabalari, xalq ta‘limi tizimi sohasida faoliyat yurituvchi o‘qituvchilar, barcha maktab yoshidagi o‘quvchilar, shuningdek, xorijda yashovchi vatandoshlarimiz, xorijlik

o'qituvchi va talabalar, aholining o'zbek va qoraqalpoq tiliga qiziquvchi barcha qatlamlari o'z faoliyatlarida ununmli foydalanishlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2000-2005.
2. A.Qirg'izboyev. Korpus milliy til xazinasi. O'zbek milliy va ta'limiy korpuslarini yaratishning nazariy va amaliy maallari mavzusidagi xalqaro ilmiy – amaliy konferensiya materiallari. . –Toshkent: 2021.
3. Raupova L. O'zbek milliy va ta'limiy korpuslarini yaratishning nazariy hamda amaliy masalalari, Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya, –Toshkent: 2021.
4. O'zbek tili milliy korpusi tizimi.info@navoiy-uni.uz
5. Ma'ripov J. Antroposentrizm–tilshunoslikning zamonaviy yonalishi sifatida //Zamonaviy dunyoda innovatsion tadqiqotlar: Nazariya va amaliyot. –T.: 2022.
6. Абдурахмонова, Н., & Абдувахобов, Г. (2021). О 'QUV LUG 'ATINI TUZISHNING NAZARIY METODOLOGIK ASOSLARI. МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА, 4(6).
7. Abdurakhmonova, N. (2021). Formal-Functional Models of The Uzbek Electron Corpus. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, 10(8), 59-66.
8. Abdurakhmonova, N., Alisher, I., & Toirova, G. (2022, September). Applying Web Crawler Technologies for Compiling Parallel Corpora as one Stage of Natural Language Processing. In *2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK)* (pp. 73-75). IEEE.
9. Абдурахмонова, Н., & Абдувахобов, Г. (2021). О 'QUV LUG 'ATINI TUZISHNING NAZARIY METODOLOGIK ASOSLARI. МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА, 4(6).
10. Abdurakhmonova, N., Shakirovich, I. A., & O'G'Li, K. N. S. (2022). Morphological analyzer (morfoAnalyse) Python package for Turkic language. *Science and Education*, 3(9), 146-156.
11. Tolibovna A. K. et al. Functions of Allusion and Allusion as a Marker of Intertextuality and Precedence //European Multidisciplinary Journal of Modern Science. –T.: 2022. –S. 485-487.
12. Ma'ripov J. K. A brief information about tenses //O'zbekiston respublikasi oliy va o'rta. – S. 464.
13. Tolibovna A. K. et al. Features of Anthropocentric Study of Sacred Texts //JournalNX. – T. 8. –No. 1. –S.
14. Sultanova A.M. O'zbekcha – qoraqalpoqcha, qoraqalpoqcha – o'zbekcha lingvistik terminlarning maktab lug'ati. – T.: 2019.